

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

Мартинів А.І.,

*другий рік навчання за
освітньо-кваліфікаційним рівнем «Магістр»,
Юридичний факультет,*

Київський національного університету імені Тараса Шевченка

В юридичній науці широко використовується термін «правова природа» або його синонім – «юридична природа», до яких звертаються з метою надання повної, вичерпної характеристики та визначення сутності того чи іншого юридичного факту, явища.

Питання правової природи недійсних правочинів не втрачає своєї актуальності як в доктрині, так і в практиці достатньо довгий час. В першу чергу, це зумовлено тим, що правочин є фундаментальною категорією цивільного права та одним із найпоширеніших юридичних фактів; в другу – змінами в законодавстві, судовій практиці.

Аналіз наукових досліджень правової природи недійсних правочинів дає підстави стверджувати, що однозначного вирішення цієї наукової проблеми не існує. Умовно позиції науковців можна поділити на дві великі групи: першу – складають вчені, які вважають, що недійсні правочини незалежно від їх пороку (недоліку) можна вважати правочинами, тобто юридичними фактами, або їх особливим різновидом (В. П. Шахматов); друга група – відстоює позицію, що недійсний правочин у жодному разі не можна віднести до категорії правочинів, а варто кваліфікувати як цивільне правопорушення (Ф. С. Хейфец). Для більш детального аналізу цієї проблематики необхідно звернутися до відповідних джерел.

До числа активних прихильників ідеї «недійсний правочин – все одно правочин» можна зарахувати В.П. Шахматова, який припускає можливість існування поряд із дійсними правочинами також недійсних правочинів, що є самостійними видами правочинів і відрізняються

такими ознаками, як правомірність або неправомірність. Тому вже без усяких застережень він дає визначення дійсного та недійсного правочину. На його думку, недійсний правочин – це правочин, склад якого не відповідає визначенням у нормах права ознакам складу правочинів даного виду в силу суспільно шкідливих або суспільно небажаних властивостей [10, 58].

Протилежну позицію, що недійсний правочин є правопорушенням висловлюють російські вчені Ф. С. Хейфец [11, 20] та Т.Ш. Кулматов [4, 61], які вважають, що недійсна угода, яка не відповідає вимогам закону та інших правових актів, не є угодою, а за своєю природою являє собою правопорушення, незважаючи на те, що за змістом і формою вона виникла як угода.

Прихильником такого підходу є і науковець І.В. Матвеев, який досліджував правову природу недійсних правочинів, розглядаючи їх як специфічний різновид порушень, що вчиняються у сфері цивільних правовідносин [6, 38]. В обґрунтування власної позиції, І.В. Матвеев зазначав, що «недійсний правочин» і «правочин» не співвідносяться між собою як частина і ціле, а є правовими антиподами, бо перше є правомірною дією, а друге характеризується неправомірністю. Далі науковець відзначав, що за своєю правовою природою всі недійсні правочини є неправомірними діями, а більшості із них притаманні всі ознаки цивільних правопорушень. Не відносив до цивільних правопорушень, І.В. Матвеев наступні правочини:

- обома суб'єктами яких є особи, які визнані судом недієздатними, та (або) малолітні;
- дієздатна особа, яка не здатна розуміти значення своїх дій та керувати ними в момент вчинення правочину, якщо особа не сама привела себе в такий стан або її контрагент не знав або не повинен був знати про такий стан особи;
- зроблені під впливом помилки, якщо помилка виникла не з вини контрагента особи, яка помилилася.

Недійсний правочин, І.В. Матвеев визначає як дію, вчинену у вигляді правочину, в якому законом і (або) судом встановлено порушення хоча б однієї з умов дійсності останньої, не здатне породити ті цивільно-правові наслідки, настання яких бажали його суб'єкти [7, 40].

Як вбачається, деякі вчені ототожнюють поняття протиправності, з порушенням положень законів, інших нормативних актів, тобто норм об'єктивного права.

З критикою такого підходу виступав О.А. Пушкін. На його думку, відповідність або невідповідність правочину закону – це питання про оцінку правочину, його допустимість або недопустимість. Як зазначає автор, у протилежному випадку всі передбачені законом недійсні правочини слід вважати лише правопорушеннями. Проте

правочини, укладені, наприклад, під впливом добросовісної помилки або з порушенням передбаченої законом нотаріальної форми, правопорушеннями не є [2, 11] Думка О.А. Пушкіна є правильною стосовно того, що невідповідність правочину закону ще не свідчить про його протиправність[5, 58].

Не розділяє в повній мірі попередні наукові позиції Д.О. Тузов, який вважає, що «недійсність і протиправність» – це категорії, які не лише не співпадають, а і не перетинаються в правовій площині. Науковець зазначав, що «недійсність і протиправність» дають негативний вираз двох різних форм правової оцінки дії на предмет його відповідності нормам позитивного права [9, 35]. У зв'язку з цим, Д.О. Тузов вважає, що правопорушенням можна вважати не саму недійсну угоду, а психологічне ставлення суб'єктів щодо такої угоди. Тобто, недійсний правочин є правопорушенням в тих випадках, коли сторона такої угоди усвідомлює або повинна була усвідомлювати протиправність своєї дії (дій). Якщо недійсність правочину обумовлена прямим її протиріччям закону, то така угода є правопорушенням.

Точка зору Д.М. Генкіна щодо даного питання полягала в наступному: визнання нікчемних правочинів за правочини (як вид юридичних фактів) стирає загальноприйнятну відмінність між правочинами та неправомірними діями - деліктами. Для правочину як юридичного факту, на відміну від делікту, характерна наявність дії (волі), спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин, тоді як при делікті особа, яка його вчинила, зовсім не бажає настання тих чи інших правових наслідків. Та обставина, що з факту укладання правочину можуть витікати не ті юридичні наслідки, до досягнення яких прагнули сторони не трансформує правочин в делікт. Правомірність або неправомірність не є необхідним елементом правочину як юридичного факту, а визначає лише ті чи інші наслідки правочину [1, 25].

Разом з тим, на мій погляд, позиція за якою недійсні угоди належать до правопорушень не є обґрунтованою. З огляду на те, що окрім ознак неправомірності, протиправності така недійсна угода повинна спричиняти суспільно шкідливі або суспільно – небезпечні наслідки. Крім того, недійсними визнаються угоди, які вчинені неповнолітніми, малолітніми поза межами їх дієздатності, а правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні, недієздатні особи деліктоздатними не вважаються). Наступне, недійсними вважаються угоди, які вчинені під впливом тяжкої обставини, тобто внутрішня воля особи не співпадала із її волевиявленням. У такому випадку, така угода є недійсною, та не є і не може бути правопорушенням, оскільки відсутність вільного волевиявлення є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно і мало шкідливі наслідки. Разом з

тим, особа, яка створила такі тяжкі обставини буде нести відповідальність передбачену кримінальними нормами. Тобто, я вважаю, що недійсний правочин не охоплюється поняттям правопорушення і не може вважатися таким, в силу невідповідності ознакам такого явища.

В. Б. Ісаков не кваліфікує недійсні правочини як правопорушення, а називає їх новим поняттям «дефектні юридичні факти». З цього приводу науковець зазначає таке: «дефектність юридичного факту має в своїй основі дефектність соціально-юридичної ситуації. Дефектною слід вважати таку ситуацію, в якій відсутні деякі необхідні ознаки» [3, 58].

Більш компромісну точку зору по відношенню до правової природи недійсних правочинів висловлює Рабинович Н.В., яка зазначає, що недійсний правочин за своїм змістом, формою і спрямованістю є правочином і містить наступні ознаки недійсного правочину: а) являє собою вольову дію, що виражає у певній формі волю суб'єкта; б) волевиявлення в ньому, як і в будь-якому правочині, спрямоване на набуття, зміну або припинення правовідносин; в) у результаті вчинення недійсного правочину виникають певні правовідносини; г) учасники його, можливо, прагнули до встановлення того чи іншого правомірного відношення і ніяких інших цілей не переслідували. У той же час, виявляючи в недійсних правочинах таку ознаку, як неправомірність (протиправність), вона називає недійсні правочини правопорушеннями особливого порядку, що не збігаються з іншими протизаконними діями. Таким чином, Рабинович Н.В вказує на подвійну правову природу недійсних правочинів: з однієї сторони недійсний правочин є правочином, а з іншої – є і правопорушенням, бо порушує норму права [8, 58].

Враховуючи все вищезазначене, я вважаю, що недійсні правочини належать до категорії дефектних юридичних фактів. Оскільки невідповідність недійсного правочину умовам дійсності, що встановлені в Цивільному кодексі України, перешкоджає «перетворенню» такого правочину в юридичний факт. Тобто, дефектність одного з елементів, наприклад, недотримання письмової форми правочину, де така форма є обов'язковою, має наслідком дефектність правочину в цілому як юридичного факту. Відповідно і анулювання певних юридичних результатів пов'язується із усуненням підстави їх виникнення, тобто юридичним фактом. Адже причина припинення правовідносин та повернення в стан, що існував до їх виникнення, – дефект юридичного факту.

Список використаних джерел

1. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону / Дмитрий Михайлович Генкин. // Ученые записки ВИЮН. – 1947. – №5. – С. 50.
2. Гражданское право Украины: Учебник. В 2 ч. / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; Под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. – Х.: Основа, 1996. – Ч. 1. – 440 с.
3. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве/Владимир Борисович Исаков. – Москва: Юридическая литература, 1984. – 118 с.
4. Кулматов Т. Ш. Недействительность сделки по гражданскому праву и правовые средства органов внутренних дел по их превращению: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.03; 12.00 «Гражданское право; Семейное право; Гражданский процесс; Международное частное право; Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Кулматов Тымарбек Шаарпекович – Москва, 1996. – 24 с.
5. Кучер В. О. Нікчемні Правочини: дис. канд. юр. наук: 12.00.03 / Кучер Віталій Орестович – Київ, 2004. – 198 с.
6. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок / Игорь Валентинович Матвеев. – Москва: Юрлитинформ, 2004. – 381 с.
7. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок: дис. канд. юр. наук: 12.00.03 / Матвеев Игорь Валентинович – Москва, 2002. – 192 с.
8. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Наталья Владимировна Рабинович. – Ленинград: ЛГУ, 1960. – 12 с.
9. Тузов Д. О. Реституция при недействительности сделок, и защита добросовестного приобретателя в российском гражданском праве / Д. О. Тузов. – Москва: Статут, 2007. – 206 с.
10. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / Владимир Пантелеймонович Шахматов. – Томск: Издательство Томского университета, 1967. – 164 с.
11. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву / Феликс Соломонович Хейфец. – Москва: Юрайт, 1999. – 137 с.